

Подкур Роман (Київ)

УДК 323.33:341.38(477):(477.85)

ДЕЯКІ ТИПИ ПОВЕДІНКИ НИЗОВИХ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті на основі опублікованих матеріалів та виявлених архівних документів проаналізовані окремі типи поведінки низових партійно-радянських працівників після звільнення від нацистської окупації території Чернігівської області.

***Ключові слова:** партійно-радянські працівники, повоєнна Україна, типи поведінки, Чернігівська область.*

Дослідження моделей поведінки населення на теренах радянської України останнім часом стало актуальною проблемою. Деякі дослідники твердять про необхідність впровадження досвіду західної історіографії у вивченні повсякденної історії громадян СРСР та УСРР–УРСР. Однак, на нашу думку, йдеться не тільки про впровадження досвіду. Це закономірний процес інтеграції вітчизняних вчених у загальносвітовий дослідницький загал.

Сьогодні у вітчизняному історіографічному процесі почав формуватися дослідницький напрям, який серйозно скоригує вже реконструйовані історичні події, додасть нових аргументів у вивченні мотивації прийняття політичних рішень, розкриє повсякденні практики виживання окремого громадянина чи родини у конкретно-історичному періоді. Стануть зрозумілі глибині причини окремих міжетнічних, міжрегіональних, міжродових конфліктів тощо.

Подібні дослідження не лише залучать до наукового обігу нові, колись «глухі» архівні фонди. Вчені оминали своєю увагою заяви громадян, їх листування з державними органами з побутових чи «житейських» питань. Цитовані настрої, здебільшого, ілюстрували лише ставлення громадян до чергової концепції влади щодо політичного, соціально-економічного чи культурного розвитку. Погляд на вже виявленні документи з точки зору мотивів поведінки особи розкривають нові інформаційні можливості архівних документів.

Перші спроби узагальнити повсякденність Homo Sovieticus¹ Радянської України зроблені у циклі монографій «З історії повсякденного життя в Україні»². Автори циклу окреслили основні напрями дослідження соціаль-

ної історії, розкрили окремі форми поведінки різних соціальних груп. Оригінальні і, водночас, актуальні наукові розробки В. Швидкого щодо девіантних проявів в українському повоєнному суспільстві³. О. Рабенчук, досліджуючи соціальну свідомість та поведінку громадян в умовах голоду 1946–1947 рр., визначив деякі типи поведінки населення — крадіжки продовольства та самовільне залишення робочого місця. Дослідник інтерпретував їх як вимушений захід для виживання родини. В. Крупина акцентував увагу на повсякденному житті вищого партійно-державного та обласного керівництва. Районні та сільські чиновники згадувалися лише побіжно⁴.

Типи поведінки особи в історичному контексті активно вивчаються дослідниками. Особливо на тлі певних історичних, цивілізаційних змін. В екстремальних умовах повсякденного буття випробовуються набуті соціальні навички, вірність традиції, яскраво проявляються типи поведінки людини⁵.

Тому у статті досліджуються окремі типи поведінки сільських та районних працівників та активістів Чернігівської області одразу після звільнення області від нацистських окупантів та у повоєнний час. Регіональна специфіка Чернігівщини зумовила певні моделі поведінки низових керівників. Зокрема, наявність масової підтримки населення спричинило не лише широкий партизанський рух, а й значні втрати, знищення численних населених пунктів (Корюківська трагедія тощо). Це зумовило ставлення до колабораціонізму та стратегії виживання населення під час окупації.

Після звільнення Чернігівської області у вересні 1943 р. від фашистських окупантів одним з головних завдань органів більшовицької влади стало виявлення зрадників, «німецьких прислужників» та «контрреволюційних елементів». Керівництво СРСР та УРСР усвідомлювало небезпеку інакшумства, поширення «дрібнобуржуазного націоналізму». Особливо загрозливі для сталінського режиму на визволених територіях були поширювані членами націоналістичних організацій ідеї та гасла самостійної та незалежної української державності. Тому із відновленням радянських владних структур органи державної безпеки негайно розпочали затяту боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом», перш за все, з членами ОУН та підрозділами УПА. Начальник УНКВД по Чернігівській області П. Аксьонов 12 серпня 1944 р. доповідав секретарю Чернігівського обкому КП(б)У М. Кузнецову щодо появи груп УПА на терені області. Так, в Ічнянському районі зафіксовані факти націоналістичної агітації, спроб залучення місцевого населення до збройної боротьби проти радянської влади, поширення листівок та листів-погроз сільським активістам. П. Аксьонов також повідомляв про факти грабунку місцевого населення членами цих груп⁶. Для ліквідації націоналістичних груп, виявлення симпатиків ОУН були мобі-

лізовані оперативники відділу по боротьбі з бандитизмом УНКВД у Чернігівській області, відділу контррозвідки «Смерш» Київського військового округу.

Широку підтримку підрозділів УПА на терені області унеможливило приєднання до них колишніх поліцаїв, представників фашистської окупаційної адміністрації. Про це наголошувалося у доповідних записках чекістів.

Для виявлення дезертирів, фашистських прислужників, кримінальних злочинців, агентів розвідувальних служб Німеччини починаючи з січня 1944 р. проводилися періодичні масові перевірки документів у громадян області. Протягом доби 20–21 січня 1944 р. було затримано 1866 осіб, з них 659 — дезертирів Червоної армії, 363 — без документів, 227 — ухильників від мобілізації, 274 — військовослужбовців, які відстали від військових підрозділів, 113 — порушників військового обліку, 4 — колишніх поліцаїв тощо. Більшість цих громадян було направлено у розпорядження військкоматів (610 осіб) та військових комендантів (995) для відправки на фронт, 179 — звільнено, 82 особи було арештовано⁷. Враховуючи військовий час, більшість справ направлялися у військові трибунали, які засуджували громадян за «контрреволюційні злочини».

Масштабні чистки, звинувачення у «контрреволюційній» та «зрадницькій» діяльності на звільненій території області переконали низових партійно-радянських працівників у наявності значної кількості «зрадників» серед населення. Значний відсоток працівників повернулися з евакуації і вони були впевнені у масовому співробітництві населення з окупаційною адміністрацією. Подібні судження спричинили хвилю знущань та порушення «соціалістичної законності».

До порушення «соціалістичної законності» була причетна також інша категорія низових працівників, які брали участь у партизанському русі. Вони вважали, що участь у партизанському спротиві (власний смертельний ризик, небезпека знищення родини) дає право на певні матеріальні блага та участь в управлінні і розподілі державного, колгоспного та приватного майна.

Але такі бажання призвели до участі низових працівників у масових пограбуваннях населення області. Так, секретар Чернігівського обкому КП(б)У М. Кузнецова інформувалися щодо масових конфіскацій, грабунків місцевого населення колишніми партизанами. Зокрема, у Холминському районі протягом тільки листопада–грудня 1943 р. було зафіксовано 12 випадків незаконної конфіскації продуктів та майна селян. Причетні до грабунку колишні партизани, члени ВКП(б), на період розслідування справи вже були відповідальними працівниками сільрад, районних організацій. Населення було впевнене, що заявляти про грабунок безперспективно, бо

«районні працівники всі вилучені речі поділили між собою. При німцях поліцаї при вилученні залишали документ, а зараз вилучають без усяких документів». Начальник Холменського райвідділу НКВС Оськін наполягав на покаранні винуватців. Однак, секретар Холменського райкому КП(б)У Гузар заявив: «До відповідальності я партизан притягати не буду і арештовувати їх не дозволю»⁸.

Іншу модель поведінки формувала активна участь низових працівників у відновленні сільськогосподарського виробництва. Відбудова розорених нацистами колгоспів почалася з усупільнення залишків селянського майна. Сільські керівники почали повертати не лише майно, яке селяни розібрали після відступу військ Червоної армії, а й майно самих селян. Насильницьке усупільнення коней у колгоспі ім. Щорса Блиствівської сільради призвело до підпалу колгоспної конюшні 28 жовтня 1943 р.⁹ Селяни сподівалися, що коней-годувальників, яких вони доглядали під час окупації залишать їм у власність. Як наслідок відвертої несправедливості тварини загинули у вогні.

Прокурор Бахмацького району А. Єлисеєв 15 січня 1944 р. повідомляв, що голова сільради с. Мартинівці І. Прокопенко, його заступник Г. Зенченко та інші активісти «систематично займалися незаконними обшуками, конфіскацією майна, худоби, причому все незаконно забране ділили між собою»¹⁰. У листах селяни скаржилися на постійні пограбування колгоспних комор, але вони були впевнені у причетності до таких фактів керівництва колгоспу і сільради¹¹.

Свавілля, як типова модель поведінки місцевих керівників та активістів, проявлялося під час стягнення податків. Розорені війною селяни не були спроможні виплатити необхідні грошові та натуральні податкові збори. Так, грошові доходи в розрахунку на один трудовень в області складали: 1944 р. — 1,3 крб., у 1945 — 1,3 крб., у 1946 р. — 1,3 крб., у 1947 — 1,7 крб.¹² Колгоспниця Уляна Жлоба з с. Кувечич Чернігівського району писала до Чернігівського обкому КП(б)У, що 28 березня 1950 р. до неї в помешкання увірвались «два чоловіки і одна жінка» і забрали за несплату податку «з жердин пряжу», з якої вона сподівалася виткати полотно на сорочки 13-річній доньці та хворому чоловіку-фронтовику «нікуди негодному». Жінка у відчай вказувала, що у господарстві немає «ні худоби, ні птиці». На завершення вона зазначила: «Чоловік зовсім ослаб, уже не маємо ніяких коштів на лікування, а з мене, такої нещасної жінки, останню сорочку з плеч зірвали». Через місяць У. Жлоба отримала офіційну відповідь від секретаря Чернігівського райкому КП(б)У І. Челядина: «Здійснений у Вашому господарстві опис майна за несплату сільгоспподатку в сумі 144 карбованців 10 копійок за минулий 1949 рік — правильно, на основі постанови РНК СРСР № 473 від 28 квітня 1944 року. Вам необхідно найближчим часом розрахуватися з Державою, надати квитанцію про сплату сільгоспподатку в

райфінвідділ, після чого Вам повернуть забране у Вашому господарстві майно»¹³. Про типовість подібної поведінки свідчать численні скарги на неправильність стягнення податків. Враховуючи навіть відсоток правильного обрахування податків, у більшості листів громадяни скаржилися на саму форму стягнення — побиття, погрози, конфіскація речей, вартість яких перевищувала необхідний податок, розкрадання особистого майна громадян. Загалом тільки у 1947 р. в органи Чернігівського обласного уповноваженого міністерства заготівлі УРСР надійшло понад 31 тис. скарг¹⁴.

Відверті грабунки супроводжувалися *приниженням людської гідності*. Подібна поведінка повинна була «конституювати» сільського керівника чи активіста серед громади села і переконати селян у його праві на розпорядження не лише їх майном, а й життям. Зокрема, голова колгоспу «Комунар» Комарівського району І. Власенко у лютому 1947 р. піймав жителя хутора Шевченка Круничпольської сільради М. Христюка за крадіжкою колгоспного сіна, «арештував його, обмотав соломою, почав бити і водити по селу, змушував кричати, що він крав сіно, а потім вивіз за Омбиш у поле і розстріляв»¹⁵.

Документи фіксують сотні подібних прикладів. Для них характерні наступні риси: *фізичний вплив, тортури, «театральність»* самого процесу. О. Лисенко, яка провела попереднє дослідження щодо поведінки сільських активістів під час суцільної колективізації, стверджувала, що подібні дії стали однією з причин селянського спротиву навесні 1930 р.¹⁶

Факти порушення соціалістичної законності були настільки масовими, що ставали предметом розгляду центральних партійних та державних органів. Окрема масові порушення, виявлені у Батуринському районі стали предметом розгляду на політбюро ЦК КП(б)У. Вже 6 серпня 1946 р. була прийнята постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про факти порушення радянської законності та Уставу сільськогосподарської артілі у Батуринському районі Чернігівської області», де засуджувалися факти безпідставних арештів, знущань, побиття та грабунків¹⁷.

Подібні дії сільських активістів та керівників викликали спротив населення. Начальник УМВС І. Єгоров повідомив 31 грудня 1946 р. секретаря Чернігівського обкому КП(б)У М. Кузнецову про арешт п'ятнадцятирічного хлопця М. Вовка, який, «маючи на озброєнні обріз гвинтівки, 27 вересня у с. Буромка Тупичівського району у приміщенні контори колгоспу імені Сталіна убив голову колгоспу Єсипчука Андрія Семеновича»¹⁸. Але подібні випадки протесту були поодинокими на відміну від початку 1930-х рр.

На нашу думку, тут зіграли свою роль декілька факторів. По-перше, політична активність населення була практично придушена. Досвід суцільної колективізації, «великого терору» 1937–1940 рр. зіграв певну роль у легітимації більшовицького режиму у свідомості населення. По-друге,

надзвичайні заходи, що діяли в умовах війни (реальна можливість розстрілу «за законами військового часу»), постійні «чистки», які проводилися місцевими апаратами держбезпеки унеможлилювали масовий протест населення навіть за наявності значної кількості зброї. По-третє, громадяни не бачили альтернативи більшовицькому режиму. Нацистська окупаційна адміністрація з її людиноненависницькою політикою щодо населення території СРСР повністю дискредитувала себе. Тому селяни, здебільшого, письмово скаржилися на дії низових працівників, намагаючись знайти справедливість в умовах діючої системи влади.

Фактор «насилля» і «примусу» у поведінці низових партійно-радянських чиновників домінував під час виконання кампанії з мобілізації населення на відновлення вугільних шахт Донбасу та відбудову промислових підприємств. Чиновники посилялися на жорсткий наказ Державного комітету оборони СРСР від 26 жовтня 1943 р. № 4233 «Про мобілізацію працездатного населення для вугільної промисловості Донбасу» та Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про мобілізацію на період військового часу працездатного міського та сільського населення на роботу на виробництво та будівництво» від 13 лютого 1942 р. Так, до 1 грудня 1943 р. тільки Іваницький райвиконком мав відправити по мобілізації на Донбас 250 працездатних громадян, з них не менше 50% мали складати чоловіки¹⁹. Станом на липень 1944 р. з Чернігівської області було відправлено на Донбас 17 934 осіб²⁰. У спільній постанові Чернігівського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У від 10 листопада 1944 р. наголошувалося щодо відправки тільки у листопаді–грудні 1944 р. 2550 осіб на відбудову промислових підприємств²¹.

Однак, вимоги вищого партійно-державного керівництва СРСР не враховували демографічні реалії звільненої від окупації області. Станом на січень 1944 р. в області налічувалося 1 113 719 осіб, з них чоловіків віком 18–24 роки — 14 119 осіб, 25–49 років — 46 219 осіб, 50–54 років — 19 262 осіб, жінок віком 18–24 роки — 79 165 осіб, 25–49 років — 237 262 осіб, 50–54 років — 38 844 осіб²². Однак, слід враховувати, що протягом наступних місяців лєвова частка чоловіків призовного віку через польові військкомати буде мобілізована на фронт. Основний тягар мобілізації падав на жінок, неповнолітню молодь та чоловіків похилого віку.

Місцеві керівники та активісти, намагаючись виконати визначені ліміти з мобілізації, відправляли на підприємства та торфорозробки підлітків і громадян похилого віку. Прокурор Чернігівської області Н. Прибилов інформував 13 червня 1945 р. обласне партійне та державне керівництво щодо численних порушень при мобілізації. Так, громадяни с. Осич Л. Брагінець, П. Скрипка і В. Шумко, 1930 року народження (тобто на момент мобілізації їм виповнилося 15 років) були мобілізовані на Шосткінське торф'яне виробництво.

Голова Матієвської сільради Оліфіренко мобілізував колгоспницю Х.Я. Малу, одиначку, для роботи на торфопідприємстві. Майно колгоспниці — корову, свиню, хату та предмети вжитку — було описане сільрадою і передано колгоспу. Громадянку Х.Я. Малу, після її відмови підкоритися постанові, зв'язали і під озброєним конвоєм доправили до сільради²³.

Елемент примусу викликав спротив у населення області. При майже повній відсутності роз'яснювальної роботи мобілізацію селяни сприймали вороже і намагалися всіма засобами її уникнути. У 1944 р. з Дмитрівського району мобілізовано на Донбас, в Брянськ та інші місця 730 чоловік, з них 30% дезертирувало²⁴. Прокурор Дмитрівського району повідомляв, що 12 дезертирів та 23 ухильників від мобілізації засуджено на різні строки ув'язнення, 113 осіб було повторно відправлено на роботу на промисловість²⁵. Батьки писали численні скарги на адресу вищого партійно-державного та керівництва: «У 1943 році мою дочку мобілізували на Донбас, — скаржилася у 1946 р. Ходора Євдокимівна Перепечко з хутора Куропіївки Щорського району. — І вона там працювала. Коли я захворіла, дочка, дізнавшись про це, кинула роботу і повернулася додому. За що її в 1944 році судили і відправили на роботу в Ворошиловград. Там вона трудилася гарно. Тепер же після амністії всіх указників відпустили додому, а мою дочку залишили»²⁶.

Попри жорсткі каральні заходи населення продовжувало уникати мобілізації. На березневому 1948 р. пленумі Чернігівського обкому КП(б)У вказувалося, що кількість не розшуканих дезертирів з підприємств військової промисловості за рік збільшилась удвоє — 789 осіб перебували на нелегальному становищі²⁷.

Насильницьким характером відзначалася також кампанія направлення молоді на навчання до фабрично-заводських училищ. Величезні втрати робітників-фахівців через військові дії необхідно було негайно компенсувати. Вище партійно-державне керівництво СРСР вирішило мобілізувати молодь 15–16 років на навчання до професійних училищ і, таким чином, у найкоротший строк вирішити кадрову проблему. Однак, сільська молодь через об'єктивні та суб'єктивні обставини масово не погоджувалася добровільно їхати на навчання. Здебільшого, 15–16-річна молодь була єдиною опорою у сільській сім'ї. Майже все чоловіче населення або було на фронті, або загинуло, або повернулося покаліченим і як наслідок — непрацездатним. Виїзд за межі рідного села реально загрожував мінімальному доброту родини.

Іноді вимоги щодо кількості молоді були невиправдано завищеними. Але виправдання, що «у нас немає молоді такого віку, що цифри плану складені для району нереальні»²⁸, не бралися до уваги. Тому секретарі райкомів КП(б)У та райкомів ЛКСМУ, щоб не позбутися посад, вдавалися до крайніх

заходів, таких, зокрема, як нічні облави²⁹. Секретар Козелецького райкому КП(б)У спійману молодь наказав утримувати у зачиненому приміщенні³⁰.

Чимало молоді втікали прямо з ешелонів. Так, у 1949 р. після відправки 7320 осіб 826 юнаків та дівчат по дорозі втекли³¹. Втечі набули настільки масового характеру, що генеральний прокурор СРСР К. Горшенін 31 липня 1947 р. видав наказ «Про посилення боротьби з порушеннями Указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 грудня 1940 року в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН». Тепер під кримінальне переслідування підпадали «особи, які винні в приховуванні підлітків»³².

Таким чином, дослідження типів поведінки, стратегії виживання осіб у конкретно-історичному часі чи специфічних соціально-політичних умовах надає можливість вивчити мотивацію дій вищого та місцевого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, розкрити глибинну реакцію особистості на дії представників влади різного рівня та її вплив на розвиток суспільних процесів.

Аналіз архівних документів дозволив виявити певну регіональну специфіку у моделі поведінки низових працівників у колишніх партизанських районах, яка ґрунтувалася на підозрі щодо масового «співробітництва населення з окупантами». Для низових партійно-радянських працівників, серед інших, характерні наступні типи поведінки — фізичний вплив, психологічний тиск та погрози стосовно особистості, грабунок майна селян.

В статье на основе опубликованных материалов и выявленных архивных документов проанализированы отдельные типы поведения низовых партийно-советских работников после освобождения от нацистской оккупации территории Черниговской области.

Ключевые слова: партийно-советские работники, послевоенная Украина, типы поведения Черниговская область.

In this article, based on published materials and archival documents revealed analyzed individual behaviors grassroots party and Soviet workers, after the liberation from Nazi occupation of the territory of Chernihiv region.

Key words: Party and Soviet workers, post-war Ukraine, the types of behavior, Chernihiv region.

¹ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — М.: РОССПЭН, Фонд Б. Ельцина, 2008. — С. 275.

² Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії

України. — [Кн. 1], ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 445 с.; ч. 2. — 382 с.; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. — [Кн. 2], ч. 1–2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — 351 с.; ч. 3. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 336 с.

³ Швидкий В. Девіантні прояви в українському повоєнному суспільстві // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. — Ч. 3. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 149–233.

⁴ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. — [Кн. 2], ч. 1–2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 139–176.

⁵ Див. докладніше: Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 37. — К., 2011. — С. 166–179.

⁶ Держархів Чернігівської обл. — Ф. П-470. — Оп. 5. — Спр. 347. — Арк. 94–96 зв.

⁷ Там само. — Арк. 21–30.

⁸ Там само. — Ф. П-470. — Оп. 5. — Спр. 342. — Арк. 3–5.

⁹ Там само. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 34.

¹⁰ Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990. — Чернігів, 1995. — С. 15; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-4999. — Оп. 1. — Спр. 332. — Арк. 30.

¹¹ Держархів Чернігівської обл. — Ф. П-470. — Оп. 5. — Спр. 753. — Арк. 22.

¹² Павленко С. Вказ. праця. — С. 8; Держархів Чернігівської обл., — Ф. Р-5036. — Оп. 2. — Спр. 259. — Арк. 70.

¹³ Павленко С. Вказ. праця. — С. 5; Держархів Чернігівської обл. — Ф. П-470. — Оп. 12. — Спр. 117. — Арк. 67–69.

¹⁴ Павленко С. Вказ. праця. — С. 6; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 306. — Арк. 38.

¹⁵ Павленко С. Вказ. праця. — С. 14; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-4999. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 34.

¹⁶ Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 37. — К., 2011. — С. 166–179.

¹⁷ Держархів Чернігівської обл. — Ф. П-470. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 6, 48–52.

¹⁸ Павленко С. Вказ. праця. — С. 18.

¹⁹ Ніжинський відділ Держархіву Чернігівської обл. (далі — НВ Держархіву Чернігівської обл.). — Ф. Р-5306. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4.

²⁰ Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 7. — Арк. 68.

²¹ НВ Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5286. — Оп. 2. — Спр. 3.

²² Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 7. — Арк. 7.

²³ Там само. — Ф. П-470. — Оп. 5. — Спр. 754. — Арк. 40–41.

²⁴ Павленко С. Вказ. праця — С. 16; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-4999. — Оп. 1. — Спр. 332. — Арк. 152.

²⁵ Там само.

²⁶ Павленко С. Вказ. праця. — С. 3; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5174. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 107.

²⁷ Павленко С. Вказ. праця. — С. 16.

²⁸ Павленко С. Вказ. праця — С. 3; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 302. — Арк. 50.

²⁹ Павленко С. Вказ. праця. — С. 4; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5144. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 24.

³⁰ Павленко С. Вказ. праця — С. 4; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 306. — Арк. 18.

³¹ Павленко С. Вказ. праця. — С. 4; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-3769. — Оп. 7. — Спр. 38. — Арк. 32.

³² Павленко С. Вказ. праця. — С. 4; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 199. — Арк. 108.